

University of Groningen

Leden van één lichaam

Boele, A.H.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2013

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Boele, A. H. (2013). *Leden van één lichaam: denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. Uitgeverij Verloren.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Leden van één lichaam

*Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in
de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. E. Sterken,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 24 januari 2013
om 12.45 uur

door

ADRIANA HENDRIKA BOELE

geboren op 22 oktober 1981
te Dordrecht

Inhoudsopgave

Woord vooraf	11
Inleiding	13
Leden van één lichaam	14
Vraagstelling en begrenzing	15
Breuk of continuïteit?	18
Benadering	21
(Literaire) teksten als bron voor opvattingen	22
Bronnen	25
<i>Religieuze teksten voor leken</i>	26
<i>Moderne Devoten</i>	28
<i>Latijnse school</i>	29
<i>Rederijkers</i>	31
<i>Historiografische teksten</i>	34
Opbouw	36
DEEL I DE WERKEN VAN BARMHARTIGHEID	39
<i>Introductie</i>	41
I Barmhartigheid als religieuze plicht	43
1.1 Inleiding	43
1.2 Kerk, stad en armenzorg	44
1.3 Instructie vanuit de Kerk	48
<i>Preek, biecht en catechese</i>	49
<i>Boete, beloning en plicht</i>	50
1.4 Optelvroomheid of verinnerlijking?	53
<i>Kritiek op tellen</i>	54
<i>'Hoemen aelmis doen sal'</i>	55
<i>Noodzakelijke gedragsverandering</i>	56
<i>Medelijden</i>	57
<i>Geven tijdens het leven</i>	61
1.5 Concretisering	62
<i>Voorbeelden en alternatieve rijtjes</i>	62
<i>Vrome werken</i>	64
1.6 Besluit	66

2 Barmhartigheid als burgerlijke plicht	68
2.1 Inleiding	68
2.2 De werken als decor	69
<i>Een populair thema</i>	70
<i>Het schilderij van de Meester van Alkmaar</i>	72
<i>Heilige-Geestmeesters</i>	74
<i>De broodbank in de Sint Bavo</i>	75
2.3 Praktiseren van naastenliefde	77
<i>Het actieve leven</i>	77
<i>Caritas concreet</i>	79
<i>Kritiek op het systeem</i>	91
2.4 Een nieuwe constellatie	92
<i>Rederijkers en liefdadigheid</i>	94
<i>De werken op het toneel</i>	96
<i>Een christelijke overheid</i>	98
2.5 Geven voor de eeuwigheid	102
<i>Een goddelijke beloning</i>	103
<i>Het goedewerkendebat</i>	104
<i>Een boekje met argumenten</i>	108
2.6 Besluit	109
 <i>Conclusie</i>	 111
 3 Den Bosch: Willem Molius (ca. 1500-1565)	 113
3.1 Inleiding	113
3.2 De kroniekschrijver Molius	116
3.3 De Onze-Lieve-Vrouwebroederschap	119
3.4 De liefdadigheid van de Bosschenaren	121
3.5 Misbruik	123
3.6 Besluit	127
 DEEL II EXEMPLARISCHE FIGUREN	 129
 <i>Introductie</i>	 131
 4 Woekeraars en vrekken	 136
4.1 Inleiding	136
4.2 Macropedius' <i>Lazarus mendicus</i>	139
<i>Verkwisten en verspillen</i>	139
<i>De overdadige maaltijd</i>	141
<i>Omgekeerde rollen</i>	143

4.3	Coornherts <i>Comedie van de Rijckeman</i>	145
	<i>Geldbesteding en armenzorg</i>	148
	<i>Het leven volgens de nooddrift</i>	151
	<i>Twee maaltijden</i>	153
	<i>Eén lichaam</i>	154
	<i>Een huiveringwekkend einde</i>	156
4.4	<i>De Rijcke Wrecke en d'Eenvoudige Mensch</i>	156
	<i>Inspelen op de actualiteit</i>	157
	<i>Eigentijdse bezwaren</i>	158
	<i>Het lot van Rijckeman</i>	160
4.5	Besluit	162
5	Navolgenswaardige modellen	164
5.1	Inleiding	164
5.2	Tobias	165
	<i>Een deugdzaam man</i>	166
	<i>Geven naar vermogen</i>	168
	<i>Toonbeeld van lijdzaamheid</i>	170
5.3	De barmhartige Samaritaan	174
	<i>De plicht tot naastenliefde</i>	176
	<i>Christus als Samaritaan</i>	178
5.4	De eerste christengemeenten	180
	<i>Een spiegel voor gereformeerden</i>	180
	<i>Grensoverschrijdende liefdadigheid</i>	181
5.5	'Levendighe exempelen van deughden'	183
	<i>Een twijfelende mensfiguur</i>	184
	<i>Financiële onzekerheid</i>	185
	<i>Het collectieve welzijn</i>	187
5.6	Besluit	189
	Conclusie	191
6	Haarlem: Louris Jansz (ca. 1520-ca. 1589)	193
6.1	Inleiding	193
6.2	Het testament van Pieter Utenhage	196
	<i>Een katholieke begrafenis</i>	196
	<i>Het Pietershof</i>	198
	<i>Arme ambachtsjongens en bedelende scholieren</i>	199
	<i>Traditioneel en vernieuwend</i>	201
6.3	Jansz als regent	202
6.4	Rederijker-humanist in Haarlem	204

<i>Contacten met Coornhert</i>	205
<i>Dezelfde zorgen</i>	208
6.5 <i>Meest Al verjaecht Neering</i>	209
<i>Noodzakelijk onderricht</i>	211
<i>Diefstal en moord</i>	213
<i>Gevolgen voor het hier en nu</i>	214
<i>Spelen naar het leven</i>	216
<i>Een gezond stedelijk lichaam</i>	217
6.6 <i>Besluit</i>	219
 DEEL III BEELDEN VAN ARMEN	 221
<i>Introductie</i>	223
 7 <i>Armen van wille, armen van node en vagebonden</i>	 225
7.1 <i>Inleiding</i>	225
7.2 <i>Vrijwillige pauperes Christi</i>	228
<i>Een bedelende Christus?</i>	229
<i>Innerlijke nederigheid</i>	231
<i>Zorgen voor armen</i>	233
<i>Het dienen van 'die lede Christi'</i>	235
7.3 <i>Onvrijwillige pauperes Christi</i>	236
<i>Religieuze taken</i>	236
<i>Intermediair tussen God en stad</i>	238
<i>Het lichaam van Christus</i>	240
7.4 <i>Verwanten</i>	241
<i>Familie en vrienden</i>	242
<i>Gildebroeders en medeburgers</i>	243
<i>Geven aan zondaars?</i>	245
<i>Grensgevallen</i>	247
7.5 <i>Arm door eigen schuld</i>	248
<i>Zonde</i>	248
<i>Schande</i>	250
<i>Matigheid en spaarzaamheid</i>	251
7.6 <i>Besluit</i>	253
 8 <i>Verziekers van het stedelijk lichaam</i>	 254
8.1 <i>Inleiding</i>	254
8.2 <i>'Sweeren en puusten'</i>	255
<i>Een bedelplaag?</i>	257
<i>De overheid als arts</i>	258

8.3	Luiaards en verkwisters	261
	<i>Arbeid als goddelijke roeping</i>	262
	<i>Arbeid als medicijn</i>	265
8.4	Bedriegende bedelaars	266
	<i>Irides en Misoponus</i>	267
	<i>Twee rabouwen</i>	269
8.5	Toneelspelers	271
	<i>Ontmaskeringen</i>	272
	<i>Rekwisieten</i>	274
8.6	Besluit	276
9	‘Christi leden’ rond 1600	278
9.1	Inleiding	278
9.2	Krachteloze en hulpeloze mannen	279
	<i>Slachtoffers van externe factoren</i>	280
	<i>Levende argumenten</i>	283
	<i>Tegenpolen van valse bedelaars</i>	284
9.3	Eigen armen eerst	286
9.4	Eenheid in verscheidenheid	287
	<i>Burgers van de Republiek</i>	288
	<i>In Christus verbonden</i>	289
9.5	Gelijke kwetsbaarheid	291
	<i>Gods wilsbeschikking</i>	292
	<i>De ars patientiae</i>	294
9.6	Besluit	297
	<i>Conclusie</i>	298
10	Deventer: Jacob Revijs (1586-1658)	300
10.1	Inleiding	300
10.2	Nieuwe verhoudingen	303
10.3	‘Weest so doende een diaken’	309
10.4	Gods zegen	312
10.5	Hulp voor noodlijdende gemeenten	315
	<i>Geloofsbroeders</i>	315
	<i>La Rochelle</i>	316
10.6	Besluit	320

Epiloog	321
Een christelijk stadsbestuur	322
Christelijke burgers	324
Christelijke armen	326
Hybridisatie	328
Summary	329
Bijlage	334
Bibliografie	338
Register van plaatsnamen, personen en titels	363